

РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ХРІННИКИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено результати досліджень селища ранніх слов'ян поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. Визначені етапи розвитку та особливості планування селища.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, раннє середньовіччя, поселення, житло, кераміка, система заселення.

Розкопки на багат шаровому поселенні поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. провадить щороку Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАНУ, починаючи від 1993 р. Досліджувалися ділянки, які руйнуються через розмив берегів водосховища. Основну увагу приділено вивченню давніх об'єктів на лівому березі р. Стир в уроч. Шанків Яр, між селами Хрінники та Набережне.

Роботи провадилися на краю надзапавної тераси з досить рівною горизонтальною поверхнею, що здійснюється на 5,0—8,0 м над рівнем заплави річки. Тут на ділянці завдовжки близько 400 м досліджено суцільну смугу завширшки 8—12 м, а в центральній частині поселення ширина розкопаних ділянок сягає 50 м (рис. 1). У північній частині поселення, поблизу південно-східної окраїни с. Набережне, розкопано площу 550 м². Загалом у 1993—2009 рр. розкрито площу близько 8 тис. м². Окрім слов'яно-руських об'єктів, виявлені також матеріали мідного та раннього залізного віків, римського часу, а найпізніші знахідки належать до литовсько-польської доби.

Територія поселення тривалий час використовувалася під сільськогосподарські угіддя, через що верхній шар чорнозему до глибини 0,35—0,40 м пошкоджений оранкою. На глибині від 0,5—0,6 до 1,0—1,2 м залягає темно-коричневий щільний однорідний ґрунт, на тлі якого виявлені плями котлованів давніх об'єктів. Нижче залягає материк — жовтий лесоподібний суглинок.

Селище ранніх слов'ян в уроч. Шанків Яр вирізняється з-поміж інших пам'яток Західної Волині найперше розмірами дослідженої площі та значно переважає інші поселення за кількістю відкритих житлових і господарських об'єктів. Усього їх виявлено 72, зокрема 54 житла, а також господарські будівлі та ями (Козак,

Прищеп, Шкоропад 2004, с. 161—274; Козак, Прищеп 2010).

Попри постійне розширення джерельної бази, різностороннє вивчення слов'яно-руських поселень лишається актуальним завданням для багатьох регіонів України, зокрема й для території Західної Волині. Значні розкопки здійснені тут на ранньослов'янських поселеннях біля сіл Підріжжя Ковельського, Загаї Горохівського, Городок Луцького р-ну Волинської обл. та Городок Рівненського і Хорів Острозького р-нів Рівненської обл. На поселенні Підріжжя досліджено десять жител третьої чверті I тис. (Русанова 1973, с. 44; Козак 2007), п'ять жител кінця I тис. розкопані в Городку поблизу Луцька (Козак, Оприск, Шкоропад 1999), ще чотири будівлі відкриті в Городку біля Рівного (Багрій 1962) та вісім — поблизу Хорова (Пелешишин, Чайка 1988).

Хронологія ранньослов'янського селища в уроч. Шанків Яр і етапи розвитку

Для визначення основних етапів розвитку селища важливим є датування об'єктів. Однак воно ускладнюється тим, що, крім кераміки, в них не знайдено інших речей, які б мали вузькі дати побутування. Але відносну хронологію об'єктів дозволяють визначити стратиграфічні спостереження. На селищі відкриті окремі групи будівель, які перекривали одна одну. Так, на південній ділянці будівля 8 перекривала споруду 1, а котлован житла 23 вривався в котлован ранішого житла 22. На центральній ділянці в групі жител 19—21 встановлена така їх послідовність: раннє житло 20 було перекрите котлованом житла 21, а згодом на цьому місці влаштували житло 19. У групі жител 35—39 житло 35 перекривало житло 37, а житло 39 вривалося в котлован житла 38. У групі жител 69—73 послідовно функціонували на одному місці житла 73, 71 і 72. Котлован будівлі 96 був перекритий житлом 92. На північній ділянці селища котлован житла 60 вривався в на-

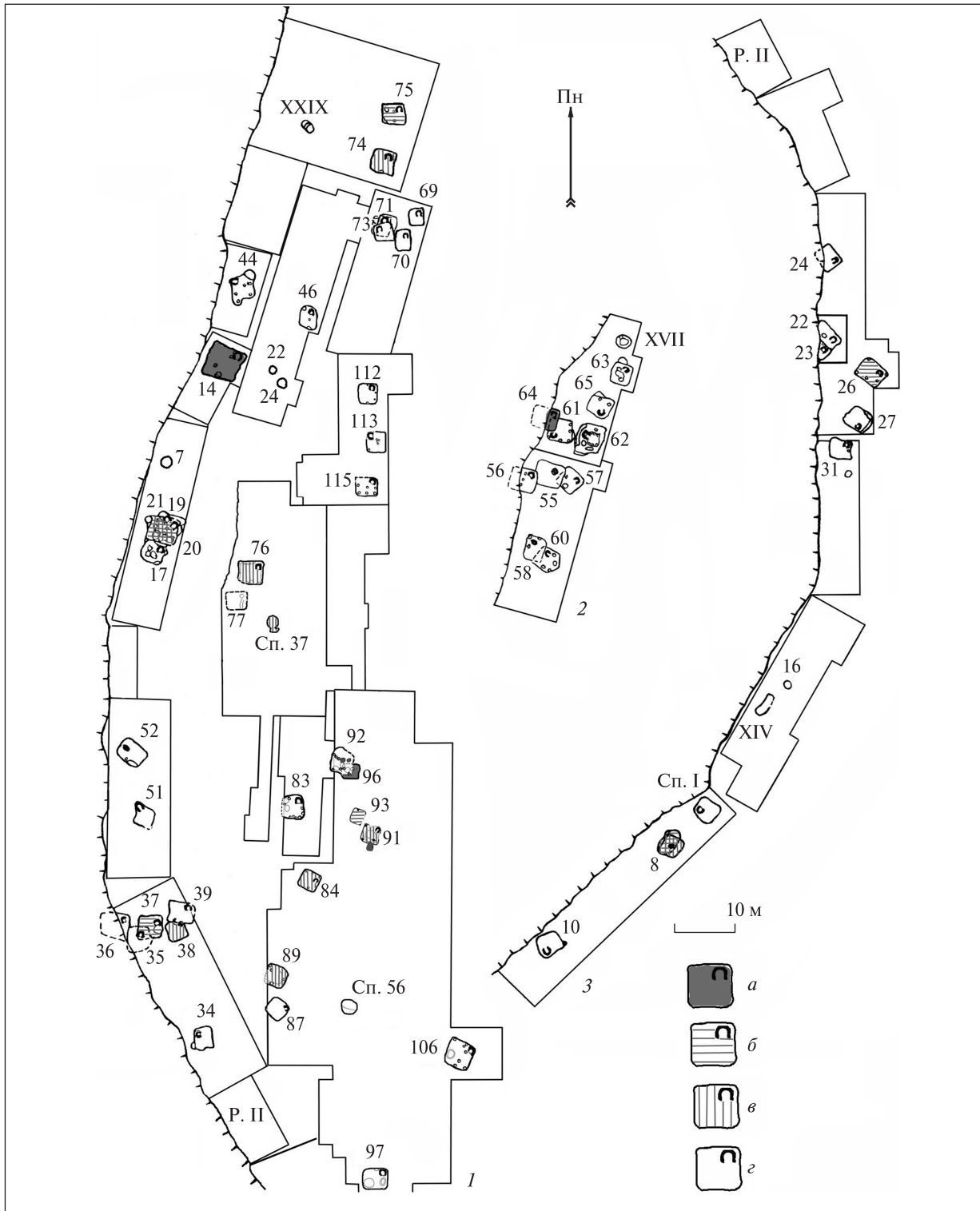

Рис. 1. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План розміщення ранньослов'янських об'єктів на центральній (1), південній (2) і північній (3) ділянках поселення. Умовні позначки будівельних періодів: а — перший; б — другий; в — третій; г — четвертий і п'ятий

півземлянку 58, котловани жител 56 і 57 перекривали котлован житла 55, а житло 61 збудували на місці житла 64.

Значна щільність ранньослов'янських об'єктів і наявність комплексів, що перекривали

один одний, свідчать про те, що селище існувало тривалий час і пройшло в своєму розвитку кілька етапів. Єдиним матеріалом для вузького датування об'єктів і їхньої синхронізації є керамічні вироби. Однак не всі житла вдалося

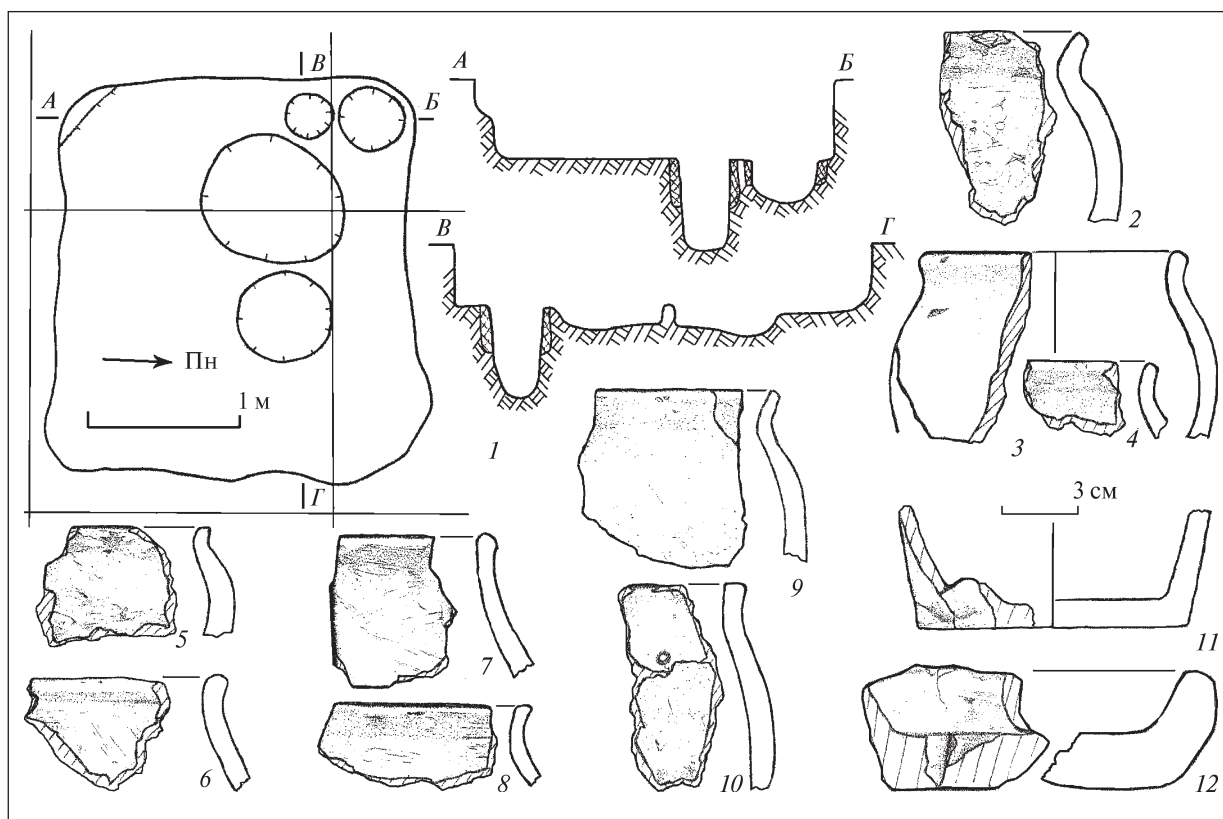

Рис. 2. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Будівля 96: 1 — план і перетини; 2—12 — уламки ліпного посуду

надійно синхронізувати, оскільки матеріалів у деяких комплексах було замало для вирішення цього завдання.

Серед керамічних виробів переважають уламки горщиків, поодинокими знахідками представлені сковорідки та прясельця. На селищі були будівлі, в заповненні яких виявлено лише ліпний посуд (14, 21, 26, 37, 64, 75, 93 і 96); такі, де поряд з ліпними були горщики, виготовлені на гончарному крузі (8, 20, 38, 74, 76 і 91), і житла, в яких знайдено лише посуд, виготовлений на гончарному крузі. Класифікація горщиків здійснена за фрагментами з шийкою та вінцями, і для того ми скористалися критеріями, розробленими для впорядкування ранньослов'янської кераміки з пам'яток другої половини I тис., досліджених між Дніпром і Західним Бугом (Русанова 1973, с. 10—11; Тимошук 1976, с. 9—12; Русанова, Тимошук 1984, с. 11—17; Баран 1988, с. 10—16; Максимов, Петрашенко 1988, с. 92—94).

Більшість ліпних горщиків належать до трьох основних різновидів, що відповідають таким варіантам І.П. Русанової: з чітким переходом від плічок до шийки та слабо відігнутими вінцями (варіант 6); зі значно відігнутими вінцями (варіант 7); з високою циліндричною

шийкою та високими опуклими плічками (варіант 9). Край вінець у горщиків рівно зрізаний чи заокруглений.

До найраніших відносимо комплекси, в складі яких були ліпні горщики, що за профілем належать до варіантів, виділених для празької культури. Вони вирізняються також відсутністю посуду, орнаментованого пальцевими вдавненнями. Приміром, горщики з будівлі 96 характеризуються невисокою прямою шийкою, слабо або помірно відігнутими вінцями, похилими плічками та конічним тулубом. Поверхня заглажена, горбкувата, від коричневого до темно-сірого кольору, в глиняному тісті домішка жорстви, вироби неорнаментовані. Комплекс включає горщики празької культури варіантів 3, 4 та 5, за І.П. Русановою (рис. 2, 5—8, 10) і райковецької культури варіанту 6 (рис. 2, 2, 3, 9). Співвідношення варіантів ліпних горщиків у будівлі 96, зокрема наявність значної кількості посуду з відігнутими вінцями варіанту 6 (30 %), дозволяють віднести цей керамічний комплекс до пізнього етапу празької культури. Подібні добірки кераміки виявлені в житлах 14 (рис. 3, 2—4) та 64 (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 195).

Другий керамічний комплекс характеризується наявністю ліпного посуду з пальцевим

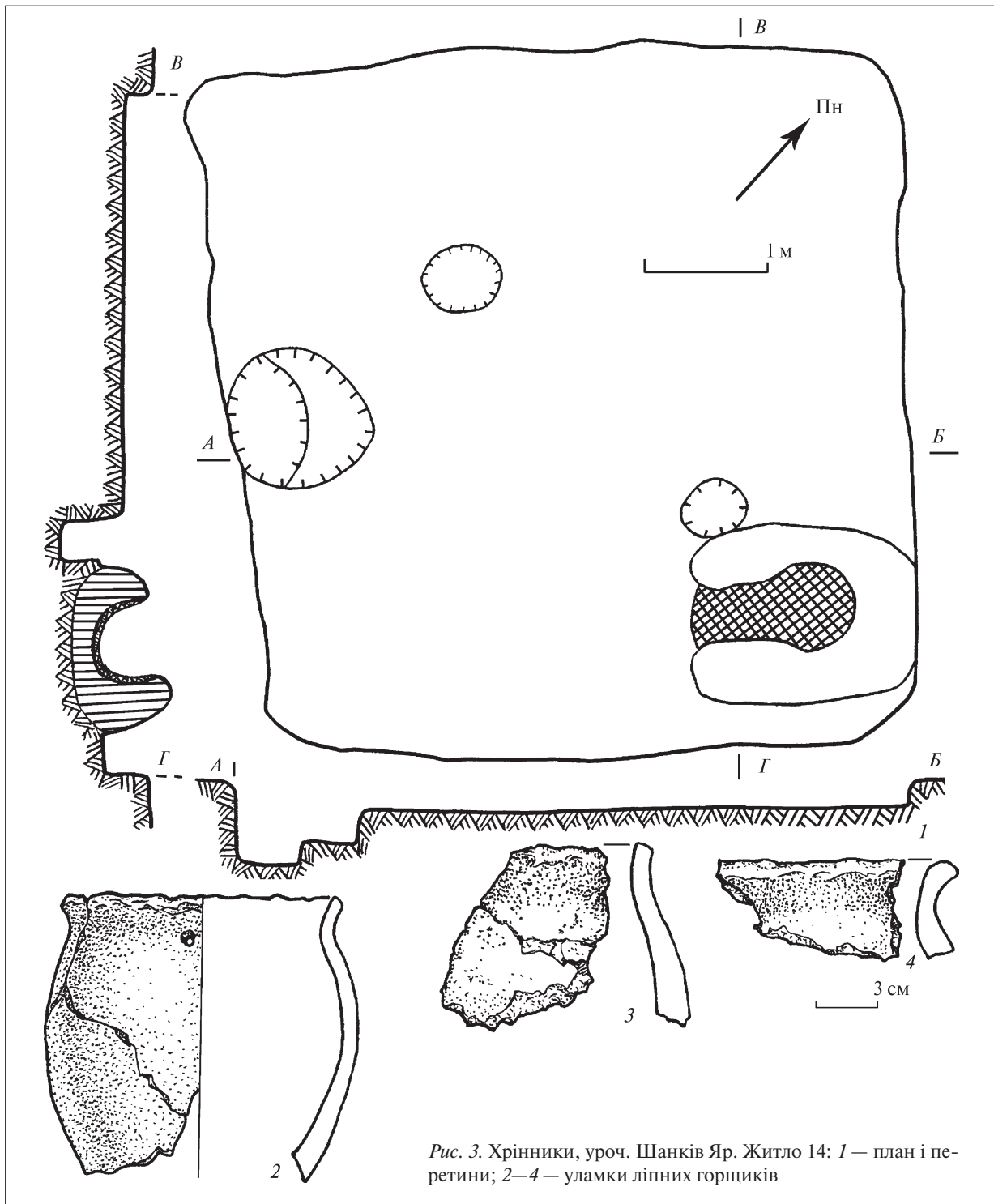

Рис. 3. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 14: 1 — план і перетини; 2—4 — уламки ліпних горщиків

орнаментом на вінцях, що поєднувався з неорнаментованими зразками (рис. 4, 2—5). Такі риси характерні для горщиків з жител 21, 26, 37, 75 і 93.

Важливою ознакою третього керамічного комплексу є співіснування ліпних і гончарних горщиків. Більшість ліпних горщиків за профілем і технологічними особливостями

виготовлення подібні до описаних із другого комплексу. Зберігається традиція прикрашати край вінця насічками чи пальцевими вдавленнями (рис. 5, 4), але з'являються й нові прийоми орнаментатії: заглиблені лінії в кілька рядів, прями горизонтальні або ламані, що нагадують багаторядну хвилю на гончарних горщиках (Козак, Прищепа, Шкоро-

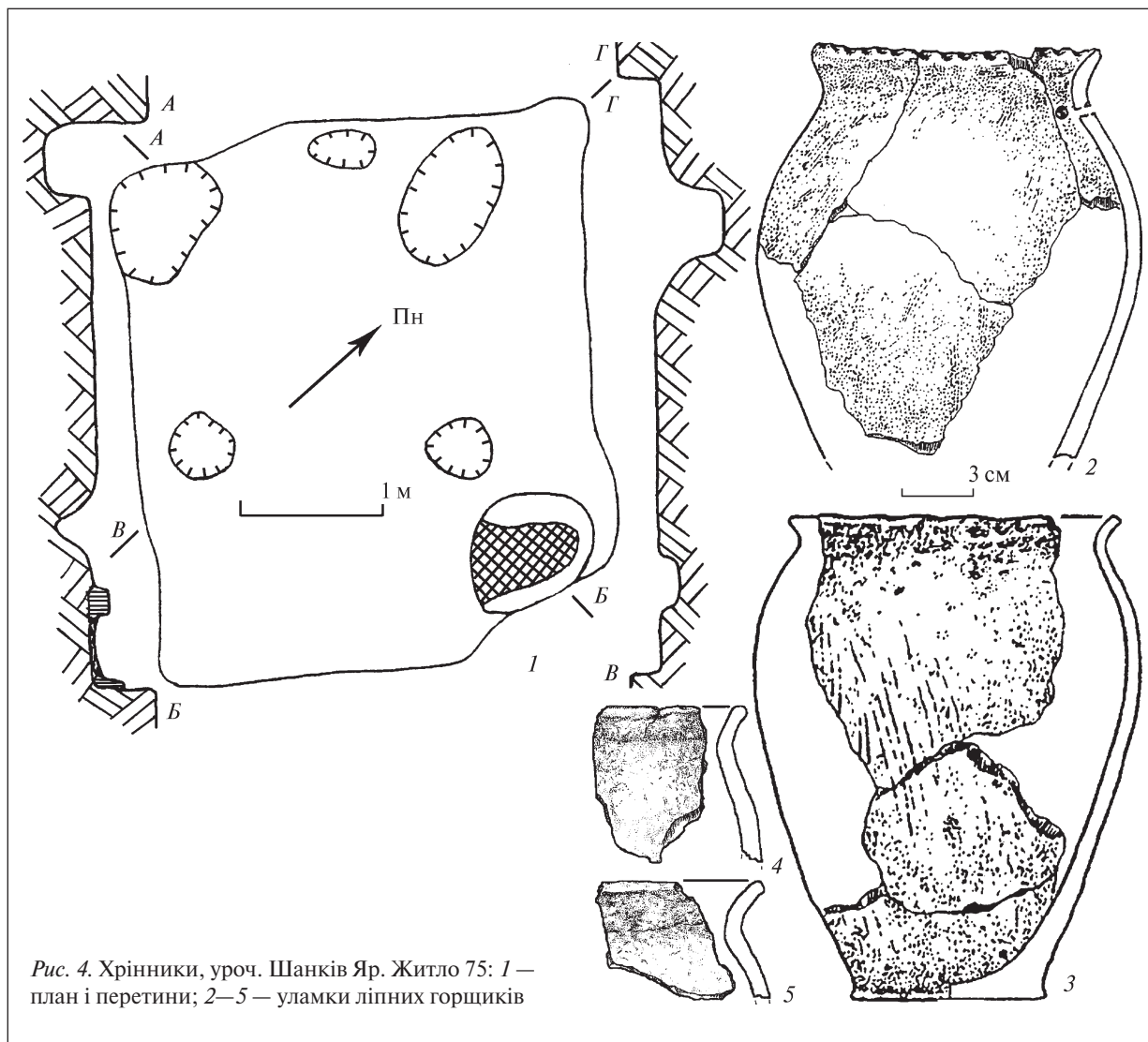

Рис. 4. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 75: 1 — план і перетини; 2—5 — уламки ліпних горщиків

пад 2004, с. 183—184; Козак, Прищепа 2010, с. 203—205).

Гончарні горщики цього керамічного комплексу якісно сформовані, в тісті здебільшого трапляються дрібнозернисті домішки (кварцевий пісок), поверхня рівна, добре заглажена, коричневого чи жовтогарячого кольору. Вони мають помітно випнуті плічка, звужену шийку та відігнуті вінця, перехід від плічок до вінця плавний (рис. 5, 5—8). Є вінця зі скісно або вертикально зрізаним краєм. Характерна орнаментация посуду — заглиблені багаторядні горизонтальні прямі та хвилясті лінії, що вкривають поверхню від шийки до придонної частини. Іноді орнамент наносили також на внутрішню поверхню біля краю вінця і на їхній зріз (рис. 5, 6). Ці типи вінця відповідають формам, що були характерні для ранньогончарної кераміки культури типу Лука-Райковецька

(Гончаров 1963, рис. 8, 2, 3; 12; Русанова 1973, с. 15).

У четвертому керамічному комплексі домінують горщики, сформовані на швидкообертотому гончарному крузі, на зламі черепок одно- чи тришаровий, колір поверхні — від коричневого до жовтогарячого. Частина виробів виготовлена з відмуленого глиняного тіста без домішок, але більшість мають домішку кварцевого піску. Горщики часто орнаментовані горизонтальним рифленням, прямі лінії вкривають верхню частину або всю поверхню посудини, на плічках чи шийці орнамент доповнений хвилею.

У групі жител з четвертим керамічним комплексом п'ять взаємно перекривалися, але в кожній із трьох раніших груп жител жодна будівля не перетинала іншу. Це означає, що житла з четвертим керамічним комплексом відносяться як

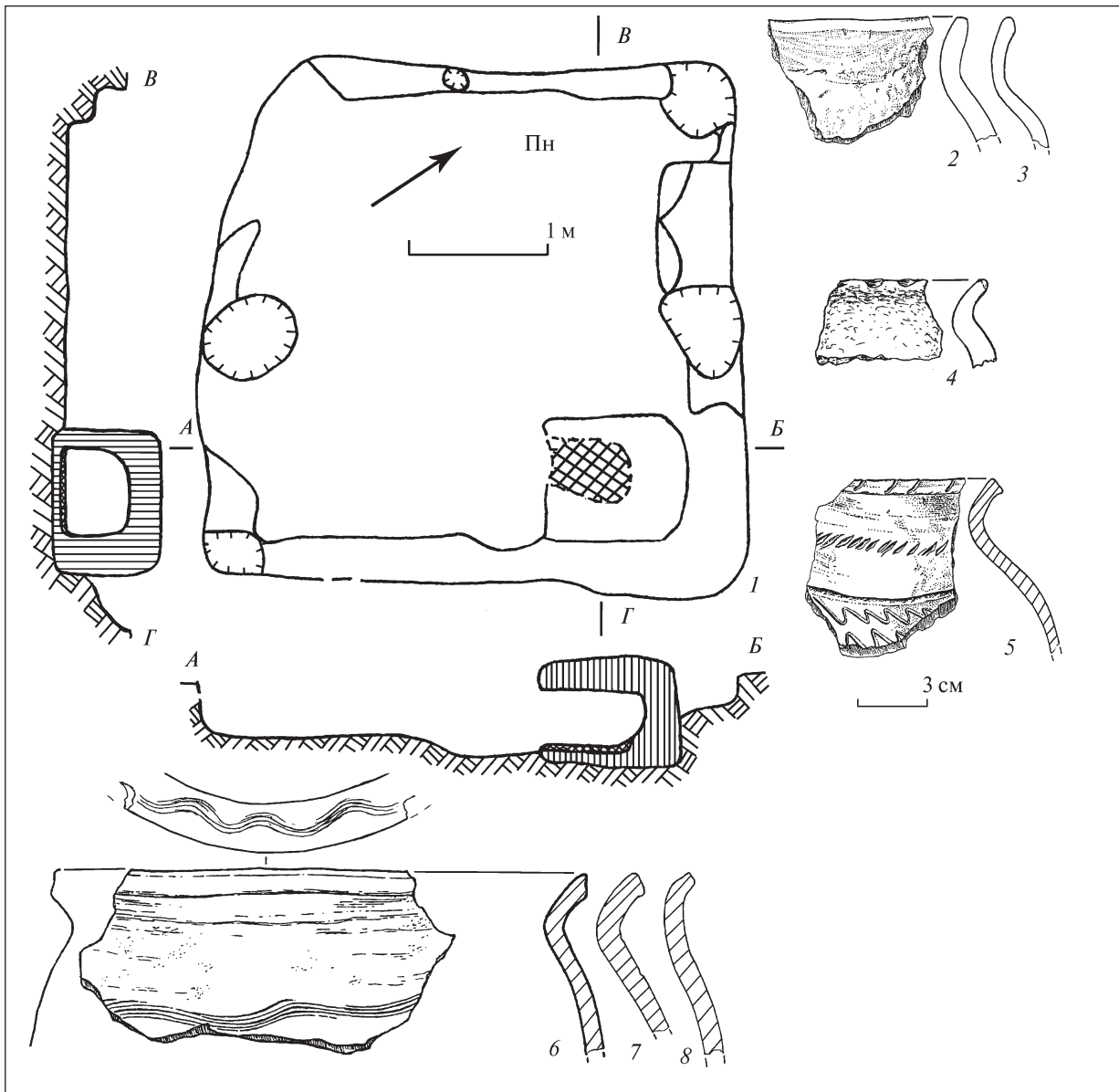

Рис. 5. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 76: 1 — план і перетини; 2–4 — ліпні горщики; 5–8 — гончарні горщики

мінімум до двох будівельних горизонтів. Певні хронологічні особливості виявляються при аналізі кераміки: в ранніх будівлях переважають горщики з простими помірно відігнутими вінцями (рис. 7), у пізніших більшість становлять горщики, вінця яких мають зовні потовщення «манжетку» (рис. 8, 2–7).

Відтак, за стратиграфічними спостереженнями та особливостями керамічних комплексів ранньослов'янські будівлі селища відносно до п'яти етапів. Наявна хронологічна схема змін у керамічному виробництві дозволяє датувати перший етап VII — початком VIII ст., другий — VIII ст., третій — IX ст., четвертий і п'ятий етапи X — початком XI ст. (Тимошук, Русанова, Михайлина 1981, с. 91–92; Баран

1998, с. 94; Баран Я. 2004, с. 8; Михайлина 2007, с. 41–43).

Характеристика жител і господарських споруд

Усі житлові будівлі, досліджені на селищі, мали заглиблений у ґрунт котлован, їхні стіни збереглися на висоту від 0,35 до 0,70 м. Зафіксована глибина котлованів дещо менша від найпоширеніших показників (0,8–1,2 м) для слов'янських напівземлянок кінця I тис., досліджених на Волинській височині (Прищепя 2010, с. 229–230). Вірогідно, це можна пояснити тим, що верхні частини котлованів на поселенні Хрінники не вдалося простежити в

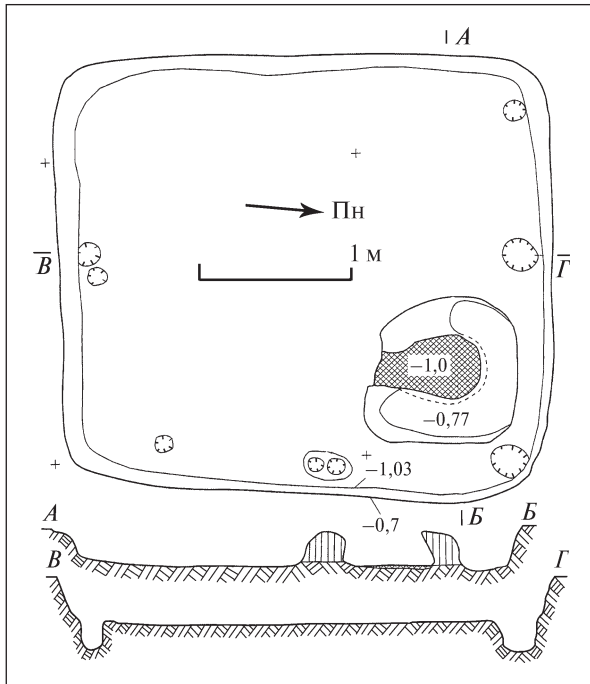

Рис. 6. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 112, план і перетини

культурному шарі або ж вони були зруйновані багаторічною оранкою.

Розміри та форма котлованів визначені для 51 житла. 30 будівель мали прямокутний у плані котлован з різницею в довжині стін від 0,2 м до 0,5 м. В інших житлах він був близький у плані до квадратного. Стіни їх вертикальні, долівка рівна та троху понижувалася до центру приміщення. Довжина стін котлованів від 2,1 м до 4,1 м, але найчастіше 3,0—3,4 м. Долівку здебільшого влаштовували на рівні материкового суглинку. В житлі 97 під час ремонту була влаштована нова долівка з шару суглинку завтовшки 5,0—7,0 см, що залягала на 0,15—0,20 м вище від старої материкової долівки (Козак, Прищепя 2010, с. 200).

За площею котлованів житла розподіляються таким чином: п'ять відносяться до малих (до 9,0 м²), 31 мало середні розміри (від 9,0 до 14,0 м²) і 14 були великими. На ранніх етапах житла за площею розподіляються досить рівномірно: малі — чотири (26,7 %), середні — шість (40,0 %), великі — п'ять (33,3 %). На четвертому та п'ятому етапах розвитку поселення помітно переважають середні за площею житла — 25 (69 %) і великі — 9 (25 %), малих лише два.

За розмірами виділяється раннє житло 14: квадратна в плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри 5,6 × 5,6 м, висота збережених стін котловану 0,4 м

(рис. 3, 1). Глинобитна піч зведена в східному кутку котловану. Вона прямокутна в плані, 1,4 × 1,3 м, стіни збереглися на висоту до 0,6 м. Черинь овальний, 0,9 × 0,7 м. На площі котловану виявлені дві стовпові ямки: біля західного рогу печі та в західній частині. Біля південно-західної стіни котловану, на середині його довжини, була влаштована овальна в плані яма, 1,00 × 0,50 м та завглибшки 0,44 м від рівня долівки. З боку приміщення вона мала східець, вирізаний у материк.

У більшості котлованів простежені ями від стовпів, що входили до конструкції стін будівель. Лише в 11 напівземлянках їх не виявлено. У п'яти будівлях ями були по кутках котловану та на середині довжини стін; у 39 житлах ями виявлені не в усіх кутках (від однієї до трьох) і кілька ям вздовж стін (рис. 6). Ями в центрі котловану були в 10 житлах. Отримані дані свідчать, що стіни жител мали переважно каркасно-стовпову конструкцію.

Житла орієнтовані стінами та кутками за сторонами світу, інколи з деяким відхиленням. Спостерігається стійка тенденція — різночасові житла в одній групі мають однакову орієнтацію.

Печі глинобитні, підковоподібні (24) або чотирикутні (12) у плані. Повністю збереглася піч у житлі 76. Вона мала кубічну форму, зовні бокові стіни прямі, задня — дугаста (рис. 5, 1). Стінки вертикальні, висота від рівня долівки 0,8 м, склепіння зовні пласке, горизонтальне, без отвору, завтовшки 0,25—0,30 м. Внутрішня висота камери від череня до склепіння 0,50 м.

Розміри печей від 0,8 × 0,8 м до 1,4 × 1,3 м, більшість мали площу від 0,64 до 1,30 м², а у великому житлі 14 — 1,80 м². На ранніх етапах розвитку поселення для зведення печей використовували глиняні вальки. Вони знайдені в житлах 75 і 93. Такі печі відомі на пам'ятках празької культури в межиріччі Західного Бугу та Горині: на поселеннях Ріпнів, Зимне, Підріжжя (Баран 1972, с. 206—226; Русанова 1973, с. 44; Гавритухин 1993, с. 104; Козак 2007, с. 474—482). Черинь печі влаштовували на рівні долівки та намазували шаром глини завтовшки 2,0—3,0 см. Форма його овальна або чотирикутна, розміри від 0,5 × 0,7 до 0,7 × 0,9 м.

Піч у житлах першого—третього етапів розвитку поселення зводили в північно-східному або в східному кутку котловану. Ця традиція зберігається в житлах четвертого—п'ятого етапів розвитку поселення, але з'явилися також житла з піччю в західному кутку (34, 52, 61 і 73) та південному (10, 27 і 65). Піч ставили впритул до стін

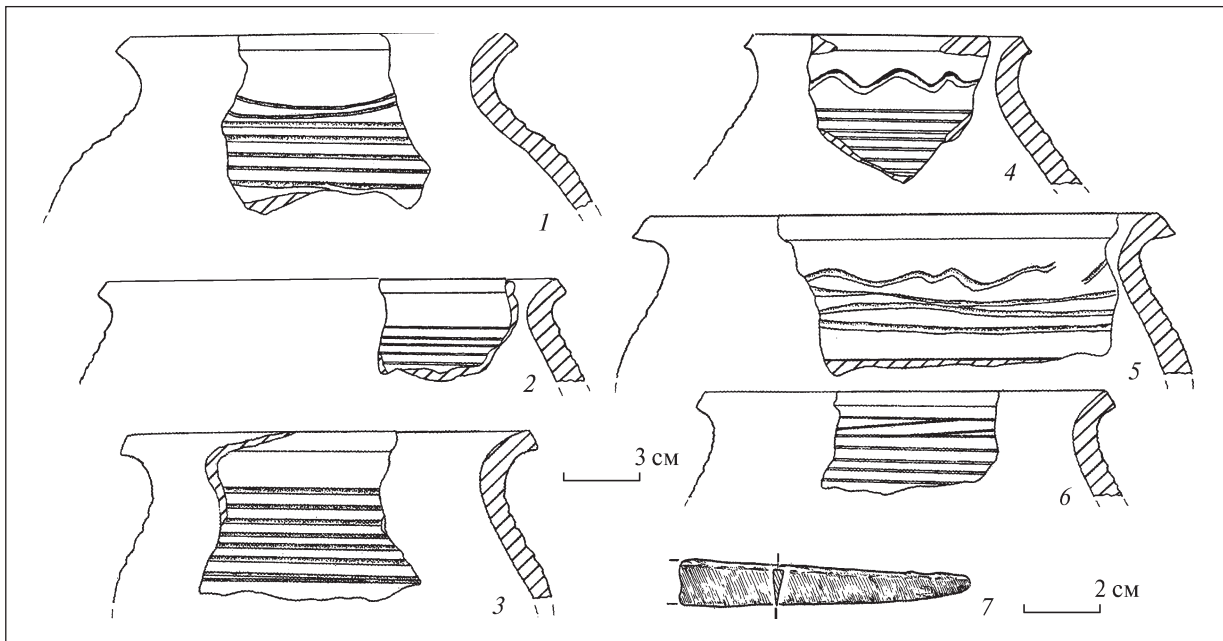

Рис. 7. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 112: 1–6 — гончарні горщики; 7 — лезо залізного ножа

або ж на відстані — таким чином, що між нею та стінами котловану лишався простір завширшки 0,15–0,25 м. Зауважимо, що обидва варіанти розміщення печі трапляються в котлованах і без стовпових ям, і з ними. Це може свідчити про те, що розміщення печі на відстані від стін котловану не може бути достовірним показником зрубною конструкції оселі.

Слідів входу до житла не вдалося виявити жодного разу. Але розміщення його допомагає визначити орієнтація печі. Найчастіше вони були звернені челюстями на південь (15), південний захід (14) і захід (5). Інша орієнтація траплялася рідко: три — на схід, по дві — на північний захід, північний і південний схід і одна — на північ. У ранньослов'янських житлах VI–X ст. переважала схема, за якою піч була розміщена у протилежному від входу кутку та була звернена челюстями в бік входу (Раппопорт 1975, с. 137–140; Михайлина 2007, с. 105). Тож можна зробити висновок, що в більшості жител Хрінницького селища вхід був з південного чи південно-західного боку.

Житла з глинобитною піччю в другій половині I тис. були поширені на всій території Західної Волині. У межиріччі Західного Бугу та Стиру в житлах райковецької культури виявлені лише глинобитні печі. Далі на схід, між Стиром і Горинню, трапляються і глинобитні печі, і печі-кам'янки, складені насухо чи на глиняному розчині (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 185, 213; Прищепа 2010).

У будівлі 91, окрім решток звичайної, у північно-східному кутку була ще й велика нішоподібна піч з овальним черенем розмірами 1,4 × 1,2 м. Її вирили біля південної стіни за межами котловану (Козак, Прищепа 2010, с. 199). Житла з другою допоміжною нішоподібною піччю відомі на багатьох середньовічних пам'ятках Західної Волині, приміром, у Млинові на Муравицькому городищі, Рівному, Острозі (Прищепа, Нікольченко 2001, с. 15–16; Прищепа та ін. 2009, с. 289; Прищепа, Бондарчук, Позіховський 2010, с. 336). Черень більшості таких печей мав потужне замощення з камінців, уламків посуду та кісток тварин, а через це довго зберігав тепло. Такі печі мали господарсько-виробниче призначення, в них могли сушити зерно й інші продукти, а також випікати хліб або користуватися ними для ремісничих цілей (Кучера 1975, с. 103).

Дві будівлі (8 і 65А) відрізняються від інших напівземлянок тим, що в них опалювальні пристрої розміщувалися в центральній частині приміщення. Котловани їх прямокутні в плані, розмірами, відповідно, 3,6 × 3,2 та 4,2 × 3,6 м, заглиблені на 0,6 м від рівня виявлення, стіни мали каркасно-стовпову конструкцію. В обох збереглися лише черені округлої форми 0,70 × 0,65 і 0,80 × 0,57 м. У заповненні будівель не виявлено знахідок, які б вказували на їхній зв'язок з ремісничим виробництвом, вірогідно, їх могли використовувати як житла або для господарських потреб.

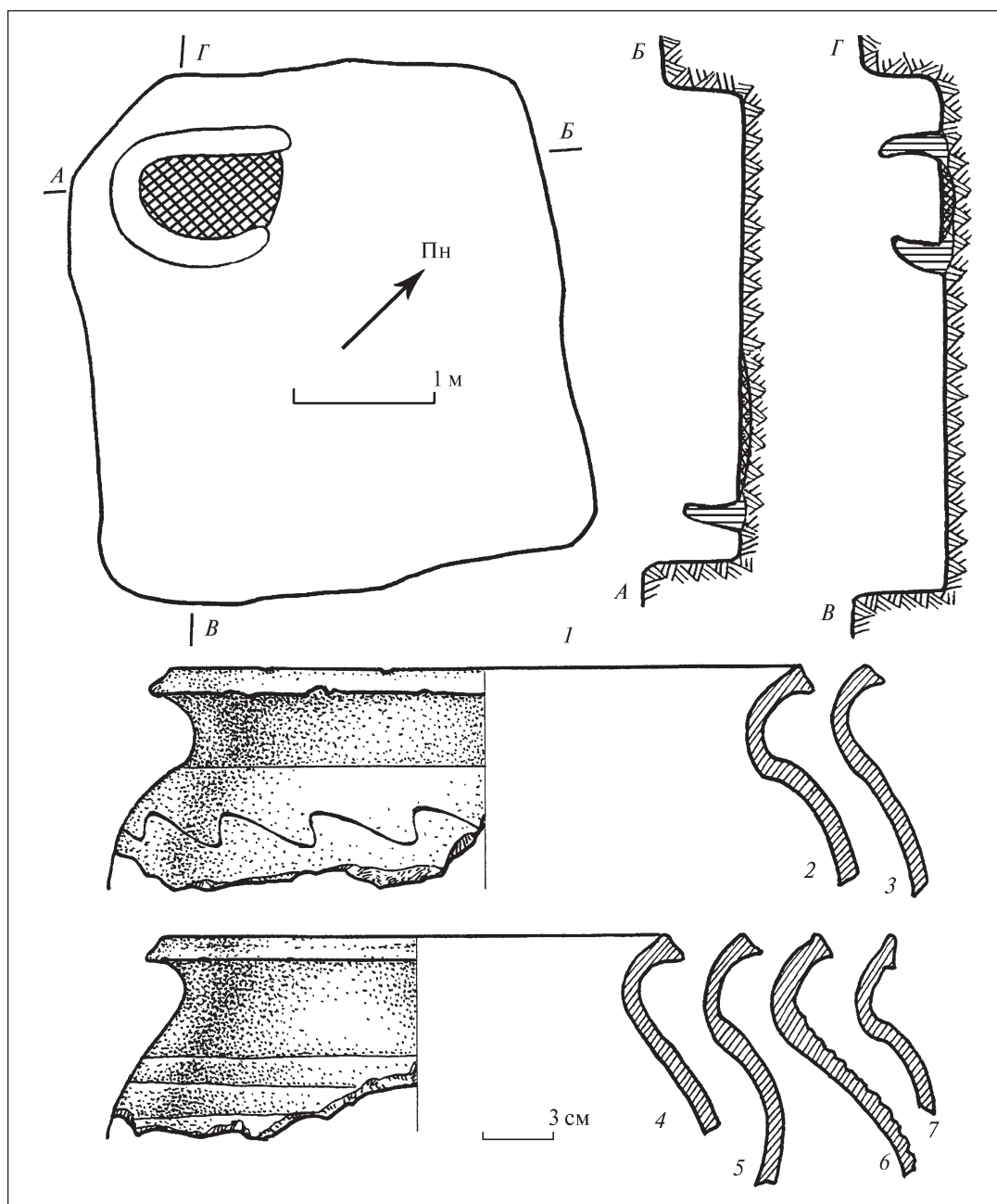

Рис. 8. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 3: 1 — план і перетини; 2–7 — уламки гончарних горщиків

У будівлі 96 не виявлено опалювального пристрою (рис. 2, 1). Вона мала чотирикутний у плані котлован розмірами $2,7 \times 2,2$ м, завглибшки 0,7 м від рівня виявлення, орієнтований стінами за сторонами світу (Козак, Прищепа 2010, с. 195–196). У північно-західному кутку виявлені дві циліндричні ями з плоским дном діаметром 0,3 м і 0,4 м та завглибшки 0,60 і 0,28 м. Їхні стіни у верхній частині дуже випалені, а в придонній слідів дії вогню не помічено. Тож такі об'єкти не можна розглядати як звичні заглиблені вогнища. Їх відносимо до

спеціальних ям, вірогідно, пов'язаних із видобутком дьогтю. В Україні такі ями називали майданами (Зеленин 1991, с. 171). Зверху вони мали форму перевернутої лійки, а нижня частина була циліндрична чи бочкоподібна. У нижній частині на дні або в спеціально поставленій посудині збирався дьоготь, а верхню заповнювали березовою корою, яка поступово згорала, від чого й лишалися сліди дії вогню на стінах. Такі ями виявлені на давньоруському поселенні Автуничі (Готун 1993, с. 65), на поселенні в Острозі вони датовані X і XI ст. Від-

мінності у формі ям із будівлі 96, вірогідно, слід пояснити тим, що вони були влаштовані в приміщенні та використовувалися недовго для отримання незначної кількості дьогтю. Після реконструкції під господарську будівлю використали житло 62 (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 206). Спочатку це була прямокутна в плані напівземлянка розмірами $5,4 \times 4,8$ м і завглибшки 0,8 м. Глинобитна піч, влаштована біля північного кутка котлована, під час перебудови була знесена до рівня долівки та перекрита зверху глиняною підмазкою. Центральну частину котловану займало прямокутне заглиблення розмірами $2,2 \times 1,8$ м та завглибшки до 0,15 м від рівня долівки. По периметру стін цього заглиблення виявлено сім стовпових ям діаметром 0,30—0,40 м та завглибшки 0,17—0,28 м. Над заглибленням залягав розвал сірої глини з прошарками печини, а зверху лежав камінь від ротаційного жорна. Стовпи підтримували перекриття, на якому стояли жорна. Вірогідно, ця пізніша будівля була млином.

Господарські споруди представлені переважно спеціальними ямами для зберігання сільськогосподарської продукції. Вони циліндричної та конічної форми. Вірогідно, зверху ями перекривали дерев'яним навісом. Сліди наземних конструкцій простежені під час розкопок погребя (споруда XXV) біля житла 63 (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 2004).

Планування поселення

Селище ранніх слов'ян в уроч. Шанків Яр розміщувалося на краю надзаплавної тераси та простягалося вздовж лівого берега Стиру приблизно на 600 м. Через значну руйнацію прибережної смуги ширину його визначити складно. Сучасна відстань від краю берега до найвіддаленіших слов'янських будівель становить 40 м. Але на думку спеціалістів, від часу створення Хрінницького водосховища в 1950-х рр. внаслідок водної абразії на деяких ділянках втрачено смугу високого берега завширшки в кілька десятків метрів разом з давніми об'єктами. Вірогідно, селище ранніх слов'ян на окремих ділянках мало ширину до 70—80 м.

У районі поселення на краю надзаплавної тераси та на схід від неї вглиб корінного берега поширені чорноземні ґрунти. На півдні межа поселення приблизно збігається із зоною, де чорноземи змінюються значним масивом дерново-підзолистих піщаних ґрунтів. Вони займають ділянку протяжністю в кілька кілометрів уздовж лівого берега Стиру. На північ

від поселення, поблизу південно-східної окраїни с. Набережне, берег помітно підвищується, він розчленований ярами, мисоподібні виступи мають висоту над рівнем заплави 15—20 м. Як бачимо, природнім рубежем поселення ранніх слов'ян на півдні була межа поширення чорноземних ґрунтів, а на півночі — край значно вищої тераси корінного берега. Житла будували вздовж природної межі, якою був берег річки, тож поселення можна визначити як прирічково-втягнуте.

На загальному плані поселення видно, що на окремих ділянках різночасові житла утворюють територіальні групи. На південній ділянці в групі 1 послідовно існували споруда 1, будівля 8 та житло 3. Група 2 складається з шести жител: раннього 26 (другий етап) і пізніших 22—24, 27 і 31, що належать до четвертого та п'ятого етапів розвитку поселення. У центральній частині поселення група 3 включає житла 17 і 19—21. Стратиграфічні спостереження та аналіз речових знахідок дозволяють визначити таку їх послідовність: 20, 21, 19, 17. У четвертій групі найранішим було житло 37 другого етапу розвитку поселення; наступний представлений житлом 38, а до четвертого—п'ятого етапів віднесені житла 35, 36 і 39. У групі 5 досліджені житло 14 першого етапу та 44, 46 і господарські ями 22 та 24 четвертого—п'ятого етапів. У групі 6 на місці житла 75 другого етапу збудували оселю 74 третього етапу, а до четвертого—п'ятого етапів належать житла 69—73, котловани трьох жител тут перекривали один одного: на місці житла 73 збудували оселю 71, а найпізнішою була 72. Група 7 включає будівлю 96 першого етапу, житло 93 другого, житла 84 і 91 третього та 83 і 92 четвертого—п'ятого етапів.

На північній ділянці поселення більшість будівель розташовані дуже щільно. На площі близько 500 м² досліджені житло 64 першого та дев'ять жител четвертого—п'ятого етапів. Тобто, в X ст. на кожне з жител, що існували одночасно, припадало близько 100 м². Щільність забудови цієї ділянки близька до зафіксованої для кінця I тис. на укріплених поселеннях Західної Волині: городище Вал поблизу Луцька, Муравиця, Острог (Кучінко 1996, с. 14—18; Прищепа, Нікольченко 2001, с. 27; Прищепа, Позіховський 2011). Зазначимо також, що саме на цій ділянці виявлене житло 62, яке після перебудови обладнали під млин.

У південній і центральній частинах поселення в X ст. одне житло припадало приблизно на 500 м². Для порівняння наведемо дані про

щільність забудови на поселеннях VIII—X ст. в Середній Наддніпрянщині. За підрахунками В.О. Петрашенка, цей показник становить одне житло на 250—350 м² (Петрашенко 2001, с. 185—186).

Будівлі, що належать до першого етапу розвитку селища (заключний етап розвитку празької культури) розміщувалися далеко одна від одної, наприклад, відстань між будівлями 96 і 14 близько 80 м, а між житлами 14 і 64 — понад 150 м. Звернемо увагу, що тоді забудовувалася не лише прибережна територія, але й ділянки в глибині тераси. Наприклад, будівля 96 виявлена за 40 м від сучасного берегового урвища. Такі традиції забудови зберігалися й на другому етапі розвитку селища: відстань між спорудою 1 і житлом 26 — 80 м; така само між житлами 26 і 37; між житлами 37 і 21 — 60 м; між житлами 21 і 75 — 75 м. Кількість жител третього етапу вдвічі більша порівняно з першим. Вони розміщені поряд або ж перекривають будівлі другого етапу, інші зведені за 10—15 м від раніше освоєних під забудову ділянок (житла 20 і 76, 84 і 91).

Кількість жител помітно зросла на четвертому та п'ятому етапах розвитку селища. На заключному етапі одночасно на дослідженій площі могло функціонувати близько 20 жител. Вони є в кожній із територіальних груп, що почали формуватися ще на початкових етапах організації селища. Освоювалися також ділянки, на яких раніше не було житлових і господарських будівель. У деяких групах поряд, на відстані 5—10 м, було по два—три синхронні житла. На окремих ділянках фіксується забудова з елементами планування рядами. Це добре простежується в розміщенні жител на північній ділянці поселення (рис. 1, 3).

Висновки

Аналіз матеріалів із ранньослов'янських об'єктів, досліджених на Хрінницькому поселенні в уроч. Шанків Яр, дозволяє дійти висновку, що виділені п'ять основних етапів існування селища вкладаються в наявну схему розвитку празької та райковецької культур. Селище датоване за керамічними комплексами від VII до X ст., отже, функціонувало близько 350 років і на початку XI ст. його покинули. Відзначимо, що на досліджених ділянках не виявлено жодного об'єкта XI ст. Водночас у будівлях пізнього етапу не простежено слідів погрому. Вірогідно, переселення жителів не було

пов'язане з воєнним конфліктом. Знову життя на селищі відродилося в першій половині XII ст. і продовжувалося до середини XIII ст.

Результати розкопок свідчать про поступове зростання чисельності мешканців селища. До першого етапу належать три будівлі. Вірогідно, на другому і третьому етапах одночасно існували п'ять чи шість жител. Позитивна динаміка зберігається й на пізньому етапі райковецької культури в X ст., коли щільність забудови стрімко зросла. До четвертого та п'ятого етапів віднесено 39 жител, а, відтак, на досліджених ділянках одночасно могло функціонувати близько 20 жител, що втричі перевищує показник, встановлений для другого та третього етапів. Значне зростання чисельності населення на Хрінницькому селищі в X ст. забезпечувалося не лише природним приростом, але могло відбуватися також за рахунок переселенців з інших регіонів.

Особливості розміщення будівель першого етапу розвитку свідчать, що селище складалося з дворів окремих малих сімей, відстань між якими становила 80 м і більше. Забудова селища підтверджує думку дослідників про те, що в третій чверті I тис. на східнослов'янських землях через розпад патріархальних сімей важливу роль у господарській діяльності почала відігравати мала сім'я (Третьяков 1974, с. 82; Рыбаков 1982, с. 245).

Як одну з особливостей планування селища четвертого—п'ятого етапів розвитку назвемо різне взаємне розміщення будівель на окремих ділянках. В одних місцях житла віддалені одне від одного на 15 м і більше. Ці житла позначають двори окремих малих сімей. У той же час вдалося виділити територіальні групи, кожна з яких включала 2—3 синхронні житла, відстань між якими 5—10 м. Такі житла, що розташовані поряд і функціонували одночасно, вірогідно, належали близьким родичам. Вони були відділені від сусідніх дворів чималими незабудованими ділянками. На думку Б.О. Тимощука, групи синхронних жител на слов'янських поселеннях IX—X ст. слід визначати як місця проживання малих нерозділених сімей (Тимошук 1990, с. 15, 25—27).

На північній ділянці поселення простежено значно більша щільність забудови порівняно з іншими частинами селища на четвертому і п'ятому етапах розвитку. Особливості планування, а також розміщення на місці одного з жител млина відображають, вірогідно, вищий соціальний статус населення, яке тут мешкало.

- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашкова). — К., 1988.
- Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.
- Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.
- Гавритухин И.О. Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища // Archaeoslavica. — Kraków, 1993. — С. 99—112.
- Гончаров В.К. Лука-Райковецкая // МИА. — 1963. — **108**. — С. 283—315.
- Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Козак Д. Поселення ранньосередньовічних слов'ян-дулібів // Записки НТШ. — 2007. — Т. ССLIII. — С. 467—489.
- Козак Д., Оприск В., Шкоронад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999.
- Козак Д., Прищепя Б. Нові дослідження середньовічного поселення поблизу с. Хринники Рівненської обл. // Наукові студії. — 2010. — **3**. — С. 194—244.
- Козак Д., Прищепя Б., Шкоронад В. Давні землероби Волині. — К., 2004.
- Кучера М.П. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія. — 1975. — **15**. — С. 98—104.
- Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Михайлина Л. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Пелецишин М.А., Чайка Р.М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.) // Вісник Львівського університету. З історії стародавності і середньовіччя. Серія історична. — 1988. — **24**. — С. 46—55.
- Петрашенко В. Середнє Подніпров'я на порозі утворення Києворуської держави // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів, 2001. — С. 181—187.
- Прищепя Б.А. Житла X—XI ст. на Волинській височині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 228—234 (серія «Археологія і давня історія України». — 2).
- Прищепя Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л. Дослідження в Острозі по вул. Академічній, 12 // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 335—337.
- Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище. — Маріуполь, 2001.
- Прищепя Б.А., Позіховський О.Л. Житлове будівництво в Острозі у X — на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року // Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000—2007 рр. — Львів, 2011. — С. 132—149.
- Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Ткач В.В., Чекурков В.С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 285—289.
- Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Ленинград, 1975 (САИ. — Вып. EI-32).
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973 (САИ. — Вып. EI-25).
- Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.
- Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990.
- Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимощук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V—X вв. // СА. — 1981. — № 2. — С. 80—93.
- Третьяков П.Н. Некоторые данные об общественных отношениях в восточнославянской среде в I тысячелетии н. э. // СА. — 1974. — № 2. — С. 73—84.

Надійшла 24.01.2012

Д.Н. Козак, Б.А. Прищепя

РАННЕСЛАВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ВОЗЛЕ с. ХРИННИКИ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Работами на многослойном поселении возле с. Хринники в уроч. Шанкив Яр Демидовского р-на Ровенской обл. в 1993—2009 гг. на площади около 8 тыс. м² исследовано 72 объекта VII—X вв. Стратиграфические наблюдения, а также анализ находок, прежде всего лепной и гончарной посуды, позволили выделить пять последовательных этапов развития селища. Существующая хронологическая схема позволяет датировать первый этап VII — началом VIII в., второй — VIII в., третий — IX в., четвертый и пятый — X — началом XI в.

Исследованные на селище жилища были полуземлянками прямоугольной или квадратной в плане формы, их стены имели каркасно-столбовую или, реже, срубную конструкцию. Большинство котлованов имели длину 3,0—3,4 м. В жилищах была глинобитная печь, возведенная на уровне пола преимущественно в восточном или северо-восточном углу. В конструкции печей двух ранних жилищ использовали также овалы глиняные вальки. Кроме жилищ, на поселении исследованы хозяйственные постройки и ямы.

Установлено, что количество жилищ на селище постепенно увеличивалось. К первому этапу относятся три постройки, отдаленные друг от друга на 80 м и больше. На втором и третьем этапах одновременно могли функционировать пять или шесть жилищ. Плотность застройки и количество жилищ значительно возросли на четвертом и пятом этапах развития селища. К заключительному этапу на исследованной территории отнесены около 20 жилищ.

Особенности расположения построек первого этапа свидетельствуют, что селище состояло из дворов отдельных малых семей. Такие дворы фиксируются и в материалах более поздних этапов развития селища. Вместе с тем, в X в. на селище известны группы, состоявшие из 2—3 синхронных жилищ, расстояние между которыми составляло 5—10 м. Они, вероятно, могут быть определены как места проживания малых неразделенных семей.

D.N. Kozak, V.A. Pryshchepa

EARLY SLAVS SETTLEMENT NEAR KHRINNYKY VILLAGE OF RIVNE OBLAST

72 objects dated by the period from the 7th c. to the 10th c. were studied on the area of about 8 thousand m² at the multilayer settlement in Shankiv Yar tract near Khrinnyky village of Demydivka Region in Rivne Oblast in 1993—2009. Stratigraphic observations, as well as analysis of finds, first of all of handmade and wheel-made, allowed the authors to determine five successive stages of the settlement development. The chronological scheme available makes it possible to date the first stage by the 7th c. and the beginning of the 8th c., the second one — by the 8th c., the third one — by the 9th c., and the fourth and the fifth periods — by the 10th c. and the 11th c.

The dwellings researched at the settlement were dugouts of rectangular or square in plan forms; their walls were of ossature-pillar structure or, rarely, had blockhouse structure. Most of foundation pits were 3,0—3,4 m long. Wattle and daub stove was made on the floor level mostly in the eastern or north-eastern corner of the dwellings. Also oval clay looms were used in stove structure of two early houses. Beside the dwellings, husbandry structures and pits were studied at the settlement.

It is determined that the number of dwellings at the settlement increased steadily. Three structures situated 80 and more meters from each other, belong to the first stage. At the second and third stages five of six dwellings could function simultaneously. Building density and number of houses significantly raised at the fourth and the fifth stages of settlement development. About 20 dwellings are referred to the last stage of the development at the territory studied.

Peculiarities of the location of the first stage structures evidence that the settlement consisted of farmsteads of separate nuclear families. Such farmsteads are recorded in the materials of later stages of the settlement development. Along with that, groups consisting of 2 or 3 synchronous dwellings within 5—10 m distance between each other are known in the 10th c. They probably can be defined as habitation places for undivided nuclear families.

О.П. Моця

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ В КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядаються нові підходи та погляди, що з'явилися протягом останніх десятиліть, на формування й розвиток першої держави східних слов'ян.

Ключові слова: Руська земля, князівство, територія, руси, племена.

Буремні події останніх десятиліть, які відбулись у Східній Європі, призвели до перегляду багатьох, здавалося б, непорушних основ вітчизняної медієвістики. І хоча доробок А.М. Насонова, Б.О. Рибаківа, В.Й. Довженка

та багатьох їхніх сучасників і попередників не втратив і нині значення у вивченні Київської Русі та слов'ян другої половини I тис., але в середовищі науковців нових незалежних держав окреслилися також нові підходи та тенденції подальших досліджень, які відображають зміни в історичному мисленні. На них і буде, в

© О.П. МОЦЯ, 2012